

М.Й.Рутинський

**ЛАНДШАФТНА ДЕТЕРМІНОВАНІСТЬ
СЕЛИТЕБНОГО Й АГРОГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ
ПОДІЛЬСЬКОГО ПРИДНІСТРОВ'Я:
ЕТНОІСТОРИЧНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ, СУЧАСНИЙ СТАН**

Територія Подільського Придністров'я характеризується високою щільністю селитебної мережі (0,08 н.п/км²) [3] й дуже давньою історією агрогосподарського освоєння, що нараховує понад сім тисячоліть [5].

Наше дослідження ґрунтується на матеріалах вивчення ландшафтної організації території національного природного парку “Подільські Товтри” (261,316 тис.га.). Парк розташований у центральній частині Подільського Придністров'я між Збручем та Ушицею, відтак отримані результати узагальнюючого характеру можна вважати цілком репрезентативними для регіону в цілому.

Історію селитебного й агрогосподарського освоєння досліджуваного регіону в тезовому порядку наводимо нижче.

Перші стаціонарні поселення, що нараховували до 150-200 осіб, з'являються в Подільському Придністров'ї ще 150 тис. років до Р.Х. (Мустьєрська археологічна культура) [1 с.17]. Відтоді Подільське Придністров'я впродовж століть залишається одним з найгустозаселеніших регіонів України. Так, уже в середині IV тис. до Р.Х. (період розвинутого Трипілля) орієнтовна щільність селитебної мережі становила 0,014 н.п/ км² (імовірно, цю цифру можна збільшити в 1,5-2 рази, оскільки для її розрахунку враховувалась лише частка поселень, що їх відкрито й досліджено археологами на даний час). У пізньотрипільський період (III тис. до Р.Х.) тут виникають перші укріплені городища (Жванець-Щовб та ін.).

Матеріали археологічних досліджень [1,2] й авторських історико-ландшафтознавчих реконструкцій свідчать, що на території Подільського

Придністров'я вже в Буго-дністровську добу (VI-V тис. до Р.Х.) освоюються під мотичне землеробство заплави річок, у наступну, Трипільську добу (IV-III тис. до Р.Х.) землеробство зазнає взагалі небувалої інтенсифікації. Починаючи з ранньотрипільського періоду, на зміну трудомісткому мотичному поступово приходить орне землеробство. Обробіток ґрунту здійснюється за допомогою рала й парної упряжі волів. Культивуються місцеві види м'якої й твердої пшениці, ячмінь, просо, бобові. Нагромаджений з покоління у покоління агрономічний досвід дає змогу перейти на двопільну, а можливо, й трипільну систему ґрунтообробітку. Засівається і яровина, і озимина. Трипільські предтечі приносять із Балкан і вкорінюють у Придністров'ї високопродуктивну культуру садівництва, виноградарства, городництва.

Уже в Трипільську добу виробництво збіжжя в Подільському Придністров'ї було поставлено на промислову основу, і хліб перетворився на провідну експортну статтю регулярного міжплеменного обміну з Балканським металургійним центром, на що вказує висока частка дорогого імпортного металу в складі археологічних пам'яток. Орієнтовна площа агроугідь коливається в цей період у межах 20-25% від їх сучасної площі.

Традиції землеробства залишаються напрочуд сталими впродовж усієї подальшої історії етноландшафтної коеволюції. У II-I тис. до Р.Х. землі Подільського Придністров'я активно освоює праслов'янський етнічний субстрат землеробських племен, які Геродот називає орачами, зазначаючи, що вони сіють збіжжя на продаж. Виразний експортноорієнтований характер землеробства притаманний ранньослов'янському черняхівському населенню терену в Пізньоантичну добу (III-Vст.). У Давньоруський період Подільське Придністров'я (Пониззя) – житниця Галицько-Волинської держави, з XIV ст.- Речі Посполитої. І в XIX ст., за даними В.Марчинського [10, с.87], незважаючи на ріст народонаселення й розвиток гуральництва, третина зібраного тут збіжжя відправлялась на експорт.

Щільність селительної мережі в III-Vст. (черняхівський період) вперше за тритисячолітній проміжок стає вищою, порівняно з Трипільською добою, сягаючи значення 0,017-0,022 н.п/км². Уздовж Дністра, Збруча, Жванчика, Смотрича, Мукші, Студениці, Ушиці тягнуться багаті квітучі селища з традиційною для українців лінійною системою забудови. Упродовж подальших VII-VIII-IX ст. надзвичайно динамічно збільшується загальна кількість поселень. Більшість поселень розростаються в багатолюдні селища. А це свідчення високого природного приросту населення. Воно концентрується в населених пунктах, протобанізаційні процеси набувають незворотної спрямованості.

У найпершому вітчизняному історико-географічному описі Подністров'я Нестора Літописця вражає і незліченне багатолюддя ("множество") тиверців, і їхні гради, які "суть... до сего днє...". Щодо градусів, свідчення Літописця Нестора підтверджує Баварський Анонім (IX ст.), зазначаючи: "...народ тиверців [має – М.Р.] – 148 міст".

Національний природний парк "Подільські Товтри" займає незначну частину Придністров'я. Та на його території археологи виявили до двох десятків значних давньорусько-тиверських городищ ("градів"). Серед достеменно розвіданих можна назвати такі городища, як Кутківці, Чемерівці, Черче, Привороття, Колубаївці, Княжпіль (Товтровий ландшафтний район), Гринчук, Супрунківці, Подільське, Княгинин, Бакота, Ушиця (Середньо-Подністровський

ландшафтний район). Поряд із городищами виявлено чималу кількість не менш багатолюдних неукріплених селищ, які нараховували до 50-100, подекуди й більше дворів. За нашими підрахунками, орієнтовна щільність селитебної мережі на той час становила 0,034 н.п/ км², с/г освоєність території – 30-45%.

Сторіччя татарського панування не призвело до суттєвих змін названих показників, оскільки ханська адміністрація сумлінно опікала власну “житницю” від розбою чи спустошень. Більше того, перелік українських сіл (Вербка, Іванківці, Устя, Цвиклівці, Ушиця, Жванець і ін.), які згадуються в дарчих грамотах, прямо вказує на щільну селитебну освоєність краю в кінці XIV-XVI ст. Ні Батієва навала, ні татарське врядування не скоротили кількість населених пунктів Подільського Придністров'я і не позначились на етнічному складі їх мешканців. Імовірнісні підрахунки (які ґрунтуються на литовсько-руській і польській дарчій документації) дають орієнтовні цифри щільності населення регіону в XV ст. на рівні 20-30 осіб/км². А з XV ст. до 1980 років документально прослідковується неперервний тренд експоненційного зростання щільності залюднення регіону, а також простежується зростання щільності селитебної мережі (максимум припав на 2-у пол. XIX ст.).

Сільськогосподарська освоєність Подільського Придністров'я в середині XV ст. склала 45-55% і до кінця XIX ст. (станом на 1.01.1888 р.) досягла 70,6%, тобто значення, близького до сучасного (на даний час с/г освоєність території національного природного парку становить 71,6%). А в 20-30 роки, за даними В.Гериновича [4], вона навіть перевищувала сучасне значення.

Матеріали історико-ландшафтознавчих реконструкцій і сучасні ландшафтометричні дані вказують на те, що в Подільському Придністров'ї має місце виразна ландшафтна детермінованість селитебного й агрогосподарського освоєння регіону. Ця детермінованість склалася історично в ході тривалої (семитисячолітньої) етноландшафтової коеволюції. Ландшафтна специфіка Подільського Придністров'я сприяла формуванню сталих у часі (консервативних) етнокультурних ландшафтних комплексів. Геопросторова приуроченість та амплітуди значень характерних ландшафтометричних показників просторово-часової структури цих ландшафтно-етнокультурних комплексів зберігають свою інваріантність у вказаному часовому інтервалі (його довільних хронологічних зрізах). Успадкований ландшафтно-етнокультурний каркас регіону безпосередньо спричинює й ландшафтометрично корелює сучасну просторову (ландшафтну) неоднорідність селитебного й, меншою мірою, агрогосподарського освоєння регіону.

Одним із перших, хто звернув увагу на ландшафтну детермінованість освоєння Подільського Придністров'я, був В.Марчинський [10]. Його спостереження авторитетно підкріпив і розвинув Р.Заклинський, який зазначав: “Яри [річкові долини – М.Р.] подільські, то якби інший світ, бо коли на рівнім полі літом гуде вітер, що чоловік без теплої одежі аж змерзне,.. тогди в ярах тихо, ані листе на дереві не ворухить ся, і сонце дуже припікає. Весною буває таке, що на полі мороз тисне і сніг лежить, а в ярах дерева розвивають ся і люде веснують... З причини, що в ярах подільських тихо і за вітром і вода єсть, то майже всі села подільські розложили ся в ярах і то вздовж понад ріку, одно село за другим” [6, с.35].

На початку XX-го ст. з антропогеографічної точки зору це явище обґрунтовував В.Геринович [4]. У наш час на феномені ландшафтно-

топографічного збігу трипільських, сколотських, черняхівських і давньоруських поселень, розташованих під чи в околі сучасних сіл, акцентує увагу І.Винокур [1].

Аналіз специфіки ландшафтної організації території, міри її сучасної антропоїзації, масштабів соціотехногенного навантаження повинен ґрунтуватися передусім на кількісних – ландшафтометричних – показниках [7]. Результати наших досліджень опираються в основному на конкретні сучасні ландшафтометричні дані, отримані в ході середньомасштабного ландшафтного картографування території НПП “Подільські Товтри” та подальшої метризації екологічного стану ландшафтних систем новоствореного національного парку.

Морфологічна структура території НПП “Подільські Товтри” представлена чотирма чітко диференційованими за генезисом, геологічною будовою і характером ґрунтового-рослинного покриву ландшафтними районами: Товтровим, Збруч-Смотрицьким, Студенице-Ушицьким і Середньо-Подністровським. У складі Товтрового ландшафтного району виділено види місцевостей: (I) Головного товтрового пасма, (II) Бічних товтрових пасом і міжтовтрових рівнин, (III) Долин прориву Товтрового кряжу річковими системами. У складі Збруч-Смотрицького району виділено види місцевостей: (IV) Горбисто-хвилястих меридіонально витягнутих межирічних рівнин, (V) Глибоко врізаних у поверхню Подільського плато річкових долин. У складі Студенице-Ушицького району виділено види місцевостей: (VI) Еродованих вододільних височин, (VII) Річководолинні. У складі Середньо-Подністровського ландшафтного району виділено види місцевостей: (VIII) Меридіонально витягнутих покато-хвилястих межирічних плато пліоценової тераси Дністра, (IX) Хвилясто-спастих вододільних масивів нижньо- і середньоантропогенних терас Дністра, (X) Каньйоноподібних верхньоантропогенних терас і сегментів заплав Дністра, (XI) Глибоко врізаних долин понизь приток Дністра.

Результати ландшафтометричного аналізу селитебного освоєння національного природного парку “Подільські Товтри” у розрізі видів місцевостей представлено у формі Таблиці 1.

Таблиця 1. Селитебне освоєння національного природного парку “Подільські Товтри”

Види місцевостей	Площа, км ²	К-ть сіл	%сіл, 10-100ос.	%сіл, 101-250ос.	%сіл, 251-500ос.	%сіл, 501-1000ос.	%сіл, > 1000ос.	Селитебність, сіл/км ²	Залюдненість, ос./км ²
I	193	16	0	19	0	25	56	0,083	91,8
II	517	10	0	20	40	30	10	0,019	9,9
III	138	37	5	16	24	31	24	0,268	199,3
IV	493,5	7	0	58	14	28	0	0,014	5,2
V	90,5	37	8	16	13	33	30	0,409	327,0
VI	73,5	6	0	33	33	33	0	0,082	36,8
VII	18,5	1	0	0	100	0	0	0,054	22,8
VIII	724	28	11	14	3	32	40	0,039	38,4
IX	133,5	4	25	50	25	0	0	0,030	5,7
X	42,5	10	10	20	20	30	20	0,235	140,1
XI	189	46	11	9	28	43	9	0,243	135,5

Наведені дані дають підстави сформулювати узагальнення такого змісту:

- майже дві третини (59,4%) сучасних сіл Подільського Придністров'я (у межах НПП “Подільські Товтри”) сконцентровано в межах річководолинних ландшафтних комплексів. Цей факт тим промовистіший, що в історичному розрізі на дані місцевості припадає близько 74% усіх населених пунктів, які

згадуються в документах XIV-XVI століть, 67% відкритих ранньослов'янських черняхівських поселень III-V століть, 58% відкритих поселень ранньоземлеробських племен трипільської археологічної культури (IV-III тис. до Р.Х.) (Цифри, які характеризують селитебну освоєність у черняхівський та трипільський історичні періоди, отримано на основі даних про локалізацію й кількість поселень, наведених у [2]). На рівнинних межирічних плато національного парку розташовано лише 25% сіл регіону. Як правило, вік їх заснування, за поодинокими винятками, коливається в межах одного-двох з половиною останніх сторіч;

- переважна більшість сіл, розташованих у межах річководолинних ландшафтних комплексів, має кількість населення 500-1000 і більше осіб. Причинами цього в історичному розрізі залишаються ландшафтно-естетична привабливість і кращі умови для господарювання (випасання худоби в заплавах, розведення водоплавної птиці, ставкове господарство тощо). Не останню роль зіграло й те, що впродовж XX-го століття внаслідок організації колгоспної системи, чимала частка цих сіл перебрала на себе функції центрально-адміністративних поселень, завдяки чому мала кращі передумови для інтенсифікації соціально-економічного розвитку і демографічного росту. Таке значне демографічно-господарське навантаження спричинило широкомасштабне погіршення екологічного стану ландшафтно-гідрологічних систем Подільського Придністров'я [8];
- щільність селитебного освоєння річководолинних комплексів на порядок вища, аніж на суміжних вододільних плато. Вона коливається в межах 0,24-0,40 сіл/км²., у той час як середня селитебність НПП "Подільські Товтри" становить 0,077 сіл/км². Близькі до середніх значення селитебності притаманні місцевостям Головного товтрового пасма, а також еродованим вододільним височинам Студенице-Ушицького ландшафтного району. Найменш щільно селитебно освоєними виявились місцевості Бічних товтрових пасом і міжтовтрових рівнин (Товтровий ландшафтний район) і горбисто-хвилястих меридіонально витягнутих межирічних рівнин (Збруч-Смотрицький ландшафтний район);
- у ландшафтному розподілі щільності залюднення (густоти населення) чітко виділяються чотири групи. Максимальна залюдненість притаманна річководолинним місцевостям Збруч-Смотрицького ландшафтного району, де вона сягає 326,96 осіб/км² (ця цифра, до речі, тісно корелює з найвищим ступенем розораності Збруч-Смотрицького ландшафтного району). Мінімальною (5-10 осіб/км²) є залюдненість межирічних рівнин Збруч-Смотрицького ландшафтного району, вододільних масивів нижньо- і середньоантропогенових терас Дністра та міжтовтрових рівнин. За ступенем залюдненості види місцевостей (I), (VI), (VII), (VIII) входять у проміжну групу 10-100 осіб/км², (III), (X), (XI) - відповідно, у проміжну групу 100-200 осіб/км²;
- виключно сільським населеним пунктам, розташованим у межах річководолинних ландшафтних комплексів, притаманне різке домінування (86%) вздовжруслової лінійної топографічної орієнтації забудови.

За таким синтетичним показником, як середня кількість жителів, що припадає на село в межах ландшафтного комплексу, виділено групи:

- понад 900 жителів – (I) і (VIII) види місцевостей
- 500-900 жителів - (II), (III), (V), (X), (XI) види місцевостей
- менше 500 жителів - (IV), (VI), (VII), (IX) види місцевостей.

Показовим є те, що найгустозаселенішими слід вважати населені пункти Головного товтрового пасма й розлогих межирічних плато пліоценової тераси Дністра. Щодо Товтр, така значна кількість мешканців, що припадають на одне село, склалася завдяки винятково сприятливим ландшафтно-ресурсним умовам (природний затишок, лісоексплуатаційна сировина, будівельний камінь, високодебітні джерела розвантаження карстових вод тощо). Що ж до межирічних плато найстарішої тераси Дністра, то тут завдяки тим таки ландшафтним умовам бракувало місця для розростання поселень у вузьких глибоко врізаних річкових долинах, відтак населення з XVI-XVIII ст. почало концентруватися на високих межирічних плато поряд із каньйоноподібними долинами (і свою роль зіграли транспортні й адміністративно-агрогосподарські переваги).

У характері агрогосподарського освоєння Подільського Придністров'я також простежується виразна ландшафтна детермінованість. Вона виявляє тісний зв'язок із специфікою селитебного освоєння.

Результати ландшафтометричного аналізу агрогосподарського освоєння НПП “Подільські Товтри” у розрізі видів місцевостей представлено у формі таблиці 2.

Таблиця 2. Агрогосподарське освоєння НПП “Подільські Товтри”

Види місцевостей	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
Площа, км ²	193	517	138	493,5	90,5	73,5	18,5	724	133,5	42	189
Розораність, %	16	41	34	73	42	56	12	54	37	-	14
Еродованість, %	62	48	74	37	85	52	87	46	57	-	81
Зап. гумусу, т/га	105	119	98	123	108	77	59	108	84	-	87
Урожайність зернових, ц/га	22,4	26,1	16,1	27,3	14,0	16,3	8,4	24,1	19,6	-	12,9
Удобрєність, кг/га	17	22	17	29	18	24	6	27	16	-	11

Наведені дані дають підстави сформулювати узагальнення такого змісту:

- найвищі показники розораності ландшафтних комплексів, що перевищують 50%, притаманні межирічним рівнинам Збруч-Смотрицького (73%), Студенице-Ушицького (56%) і Середньо-Подністровського (54%) ландшафтних районів. Мінімальні (10-20%) – місцевостям Головного товтрового пасма і річководолинним комплексам середніх і нижніх течій приток Дністра, незважаючи на їх високе селитебне освоєння;
- природний потенціал розораних угідь, який ми визначали через показник потенційних запасів гумусу в орному шарі, виявив загальногеографічну властивість зниження з півночі на південь і з заходу на схід. У розрізі видів місцевостей його максимальні значення (понад 100 т/га) притаманні найрозоранішим межирічним рівнинам усіх (окрім Студенице-Ушицького) ландшафтних районів. Найнижчі запаси, за нашими розрахунками, характерні

для річководолинних комплексів, де спостерігається найбільше площ середньо- й сильнозмитих ерозійновразливих угідь [9]. Ці дані тісно корелюють із показниками врожайності, які також знижуються в напрямку від межирічних плато до річководолинних комплексів;

- і лінійною, і площинною еродованістю найбільше уражені річководолинні ландшафтні комплекси, де вона сягає 70-80%. На плакорах цей показник знижується до 40-60%. Максимальні значення змитості характерні для Студенице-Ушицького ландшафтного району з ясно-сірими й сірими ґрунтами;
- показник мінеральної доброти посівних площ (кг/га) характеризує міру сучасної інтенсифікованості агрогосподарського навантаження на ландшафтні комплекси. Найвищим цей показник є в агрономіфікованих межирічних рівнинах Збруч-Смотрицького і Середньо-Подністровського ландшафтних районів, значні площі яких відведені під цукровобурякові плантації. Мінімальні значення доброти посівних площ притаманні схиловим угіддям річководолинних комплексів, які здебільшого відводяться під економічно другорядні культури.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зауважити, що спряжений аналіз сукупності ландшафтометричних показників вказує на деяку “виснаженість” орних угідь Середньо-Подністровського ландшафтного району порівняно з агроландшафтними системами північніших Збруч-Смотрицького й Товтрового ландшафтних районів. Імовірно, цей факт можна трактувати як наслідок давнішого й тривалішого освоєння геокомплексів південної подністровської частини національного парку, що не суперечить вищевикладеним даним авторських історико-ландшафтознавчих реконструкцій та археологічним даним.

Отож, на конкретному фактологічному матеріалі незаперечно підтверджується висунута ще сторіччя тому думка про те, що в Подільському Придністров’ї має місце виразна ландшафтна детермінованість селитебного й, меншою мірою, агрогосподарського освоєння терену. Склалася вона історично й зберігає свою співвідносну ландшафтометричну інваріантність від архаїчних ранньоземлеробських культур (V тис. до Р.Х.) до нашого часу.

1. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров’я та Південного Побужжя від кам’яного віку до середньовіччя. – Київ-Одеса: Вища шк. – 124с. 2. Винокур І.С., Гуцал А.Ф. та ін. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. 3. Воропай Л.І., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. – Черновцы: Изд-во ЧГУ, 1982. – 90 с. 4. Геринович В. Кам’яничина. Ч.2. Населення і його економічна діяльність.- Кам’янець на Под., 1927. – 168 с. 5. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України.- Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с. 6. Заклинский Р. География Руси. Ч.1. Русь галицкая, буковинская и угорская.- Львов: Просвита, 1887. 7. Кукурудза С.І., Рутинський М.Й. Становлення ландшафтометрії як цілісного напрямку науки про ландшафт // Україна та глобальні процеси: географічний вимір / 36. наук. праць. В 3-х т. – Київ-Луцьк: Вежа, 2000.- т.2. 8. Рутинський М. Екологічна оцінка стану ландшафтно-гідрологічних систем Подільського Придністров’я // Вісник Львів. ун-ту, Серія географ., 2000. – Вип.26. – С.41-45. 9. Рутинський М.Й. Проблеми трансформації структурної організації агроландшафтів на терені новоствореного НПП “Подільські Товтри” в контексті сталого розвитку // Регіональні проблеми розвитку агропромислового комплексу України: стан і перспективи вирішення. Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.- Київ: Знання, 2000.- С.164-166. 10. Marczynski W. Statystyka gubernii podolskiej.- Wilno, 1823. – т.1.- 349 с.